

Йовенко Л. І.

Поняття «героїчна особистість» у літературознавчій думці та освітній політиці доби тоталітаризму

*Йовенко Лариса Іванівна, кандидат педагогічних наук,
доцент Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини,
м. Умань, Україна*

В статті робиться спроба з'ясувати зміст поняття «героїчна особистість» в літературознавстві, а також у державній освітній політиці 1930 – 1950-х рр. ХХ ст. Констатується, що марксистсько-ленінська методологія вбачала героїчне не тільки в проявах мужності, відваги, а й у відповідності суб'єктивних намірів, думок та вчинків людини ідейним й моральним основам суспільства. Встановлюється, що в центрі уваги освітньої політики було апелювання до патріотичних почуттів народів Радянського Союзу, що невід'ємно пов'язувалося з героїзмом.

Ключові слова: *героїзм, героїчна особистість, літературознавство, освіта, історія літературної освіти, патріотичні і громадянські почуття.*

Постановка проблеми. Серед форм естетичної діяльності найважливіше місце посідає мистецтво, яке включає усну народну творчість (фольклор) і професійну складову. Відомо, що різні види мистецтва є формою відображення суспільної свідомості, буття тощо. Однак духовне відбиття дійсності не є точною копією внутрішнього світу людини, а існує як самостійний витвір особистісного духу.

Найважливішу роль у цьому процесі відіграє художня література, яка виконує функцію «ментального єднання», а також сакрального «спілкування душ між собою» [3, с. 73]. Мистецтво слова сприяє комунікативному зв'язку не тільки автора й читача, а й читачів різних історичних періодів, які ніколи не зустрінуться один з одним у реальному житті. Одним із способів, що породжує ментальну єдність нації, є сприйняття героїчних сторінок нашої історії. Література насаджує на всі форми життя людської спільноти відбиток безсмертності, оживлює всі суспільні структури та є потужним засобом формування й розвитку особистості. Це можливе лише за умови державної зацікавленості саме в адекватному використанні її потенціалу, а не застосуванні літературних творів для забав чи маніпулювання суспільною свідомістю.

Огляд досліджень і публікацій. Висвітлення образу героя у фольклорі та класичній літературі здійснили О. Арістархова, А. Вінничук, М. Дмитренко, Н. Малинська, О. Таланчук, Ю. Щербан та ін.. Питанню філософії «героїчної особистості» в художній літературі ХХ століття, літературному ідеалу й реальності означеного періоду присвятила кандидатську дисертацію А. Іщук. Проблему впливу тоталітарної системи на мистецтво, й зокрема на художню літературу, досліджував І. Голомшток.

Окремі аспекти розвитку народної освіти доби тоталітаризму розробили Н. Агафонова, Б. Бим-Бад, Л. Дерев'яна, Г. Ващенко, Т. Завгородня, Л. Потапова, Ю. Щербяк та ін. Цікаві відомості з історії шкільної літературної освіти пропонуються в дослідженнях теоретичних і методологічних проблем історико-педагогічного процесу О. Сухомлинської.

Метою статті є висвітлення суті поняття «героїчна особистість» у літературознавстві й освітній політиці доби тоталітаризму.

Виклад основного матеріалу. Дослідження показало, що сучасні словники основних понять естетики, тлумачні словники тощо трактують слово «герой» лише як синонім терміну «персонаж». Натомість джерела радянського періоду містять докладний розгляд героїчного, хоча і в суті, характерній для радянської естетики.

За радянських часів не припинялася дискусія щодо сутності поняття «героїзм». У деяких з них під героїчним розуміється все, що пов'язане з діяльністю людини в суспільстві, яке будує комунізм. Окремі джерела трактують це поняття з тієї точки зору, що в умовах мирного будівництва комуністичного суспільства саме повсякдення стає героїчним. Для цього не обов'язково змагатися із силами природи чи боротися за якусь ідею [5, с. 3].

Марксистсько-ленінська методологія вбачала героїчне не тільки в проявах мужності, відваги, а й в якісно новому ступені відповідності суб'єктивних намірів, думок та вчинків людини ідейним й моральним основам суспільства. Незвичайність героїчного вчинку окремого індивіда, колективу повинна відповідати ідейно-моральним взірцям і принципам епохи. На думку дослідника героїзму в драматургії радянської доби Л. Данчука, «героїзм – це найвище виявлення ідейних й фізичних сил людей, їх самовіддане і мужнє діяння в особливо важких і небезпечних умовах, що здійснюється в ім'я любові до своєї Батьківщини заради досягнення свідомо визнаних героями суспільно необхідних цілей і гуманістичних історично прогресивних ідеалів» [5, с. 4].

Упродовж останніх десятиліть літературознавці дещо інакше підходять про проблеми героїзму. Виникає багато роздумів про повну відсутність героя та героїчного в художніх творах кінця ХХ – початку ХХІ ст. «Серед багатьох речей, які "вже вийшли з ужитку", – героїчне, героїчний зміст життя. Щодо героїв, то вони лишаються для книжок, і навіть не для книжок з історії, а для вигаданих історій для дітей, яких розважають паперовими чи целулоїдними героями, доки не втручається черговий психолог і доводить, що такі оповіді тільки на шкоду дитячому розуму» [9, с. 7]. Зникнення героя, на думку сучасних теоретиків літератури, – це відповідь епосі Сталіна і Гітлера, так званому періоду «надутих Гуліверів», що створила значну кількість штучних, абстрактних героїв. Звісно, ідеологія тоталітаризму завше наповнювала досліджуване поняття специфічним, особливим сенсом, що виявляється в пошануванні певного героя, який знаходиться в межах здійсненого подвигу. Більшовицький режим з подвійною силою контролював мистецтво, усвідомлюючи його фундаментальний вплив на людство. Зневажаючи свободу суспільства, необхідну для розвитку органічних образів художньої творчості, тоталітарні режими надавали мистецтву фундаментальної ваги. Нівелюючи будь-які спроби політичної опозиції в усіх сферах культури, тоталітарна влада у значно більших масштабах, ніж це притаманне державам з демократичним устроєм, включає мистецтво в систему планомірної офіційної пропаганди. «Спектр мистецтва в цих умовах блякне і різко звужується, воно виконує перш за все функції інструменту певної ідеології, засобу репрезентації режиму і виховання мільйонних мас в дусі тих ідеалів і тієї міфології, котрі пов'язують та приводять у дію всі структури створюваного тоталітарним режимом суспільно-політичного ладу», – зазначається у дослідженні «Тоталітаризм у Європі ХХ століття [11, с. 209]. В тих країнах, де тоталітаризм зберігався тривалий час у теорії й на практиці здійснювалася так звана «переоцінка цінностей», тобто відмова від культури, ідеалів, моральних чеснот, певних норм, що були притаманні людству як такому. Саме тому ідеологи тоталітарних держав ревізували витвори мистецтва з метою наповнення їх «правильним» матеріалом, який оспівував ідеї пануючого ладу, висвітлював з їхньої точки зору схвальні образи, популяризував певних героїв.

Тоталітарний комуністичний режим поставив митців перед вибором: або стати радянським письменником, або бути страченим (розстріл чи смерть у концтаборах). У результаті насильства відбувався процес переходу письменства на «радянські позиції» [6, с. 37]. Така перебудова проходила для кожного митця неоднаково. «У одного письменника вона тривала кілька років (П. Тичина), у іншого – кільканадцять (М. Рильський), а ще в іншого так і не закінчувалася, припинена трагічною смертю: самогубством (М. Хвильовий, А. Казка) чи смертю на північній каторзі або розстрілом» [6, с. 37].

Умови тогочасної дійсності вимагали від художників слова творити і працювати за неписаними законами партійної етики, в результаті чого можна було розраховувати якщо не на стрімку кар'єру, то хоча б на деякі привілеї.

Звісно не все, що створювалося митцями за доби тоталітаризму, зводиться до ідеологічної константи, однак саме вона в умовах державно-партійної монополії на системи контролю і управління мистецтвом стає взірцем, на який пропаганда налаштовує орієнтування інших. Природні критерії естетичних цінностей в таких умовах деформуються, методами державного насильства і заохочення впроваджується розроблена владою ієрархія цінностей й авторитетів, за якої не тільки широкий загал, а й діячі мистецтва починають дещо упереджено орієнтуватися в ситуації. Значний вплив на долю художньої творчості вчинила державна пропаганда ідеї служіння митця «задачам робітничої справи», революції, радянської держави. «Партія вбачає в літературі, мистецтві, пресі, радіо і телебаченні свою потужну ідейну зброю. Вона зацікавлена, щоб ця зброя завжди була чистою і влучно вражала ворогів. Оскільки в ідеологічній боротьбі не може бути «мирного співіснування». Або витвір мистецтва працює на нас, або проти нас», – стверджував дослідник радянської героїки М. Киященко [8, с. 221].

Достатньо показовою щодо цього є діяльність творчої спілки АХРР (Асоціація художників революційної Росії) – найбільш традиціоналістичної із численних творчих об'єднань 20-х рр. ХХ ст.. Під час її діяльності увага акцентувалася не на якості виконання твору, а на значимості змісту, тематиці тощо. В декларації АХРР проголошувалося: «Наш громадянський обов'язок перед людством – художньо-документально зафіксувати величний момент історії в його революційному пориві. Ми зобразимо сьогоднішній день: побут Червоної армії, робочих, селянство, діячів революції і героїв праці. Ми дамо дійсну картину подій, а не абстрактні вигадки, що дискредитують нашу революцію перед обличчям світового пролетаріату... Зміст у мистецтві ми і вважаємо ознакою істинності художнього твору... Революційний день, революційний момент – героїчний день,

героїчний момент, і ми повинні зараз в монументальних формах стилю героїчного реалізму вилити свої художні переживання» [11, с. 212].

Ця декларація привертає увагу не стільки патетичним багатослів'ям, скільки ілюстрацією поглядів, які згодом будуть розвинені в естетичній думці радянського тоталітаризму: саме революційна дійсність, тобто «життя», оголошується джерелом прекрасного, а завданням митця стає, не шукаючи собі ускладнень, прямо це «життя» відобразити. Вважалося, що при правильній ідейній позиції майстер зуміє виокремити все цінне за змістом і згодом надати цьому належне огранування, тобто – заманіфестує ідею.

З початку 1930-их рр. й до середини 1950-их письменство «було позбавлене права вибору своєї власної творчої методи, свого стилю, свого індивідуального творчого вияву; йому лишалося єдине приречення: писати «як усі», на ті самі, директивно визначені теми, добирати той самий соціально визначений типаж героїв, однаково «лакувати сталінську дійсність» [6, с. 41]. В умовах, що аж ніяк не сприяли природнім процесам розвитку суспільства, особливих та специфічних рис набуває шлях розвою цінностей. «Зручні» режиму ідеали та цінності впроваджуються «згори»; керівництво пильно стежить за тими авторитетами, які творяться засобами мистецтва.

Протиставляючи себе буржуазному світові, більшовики намагалися якнайбільше «роздути советсько-радянський патріотизм» (Г. Ващенко). Через численні доповіді, а також засоби масової інформації навіювалася думка, що радянський народ найпередовіший в усіх суспільних галузях (науці, техніці, мистецтві). «Тому советська влада ставить в обов'язок советських письменників писати твори, що підносять велич російського народу. Вони мусять писати про "геніального" Сталіна, про "доблесного" російського вояка, про ударників робітників і колгоспників, про щасливе і радісне життя в ССРСР. І горе тому письменнику, що не виконує цих завдань і пише на якісь нейтральні теми. Прославляти Сталіна і російський народ мусять також малярі, митці, кустарі, педагоги, науковці», – зауважує Г. Ващенко [2, с. 20].

Тоталітарні режими завжди відводили належну роль педагогічній проблематиці у власних ідейних конструкціях й пропаганді, застосовуючи своєрідні посилення на природу і сутність людини. Прихильники тоталітаризму розраховували в своїх схемах на такі негативні сторони людської природи, як лінощі, здатність до брехні, стадність. Так Г. Лебон, аналізуючи поведінку людини у натовпі, так звану «колективну поведінку», відзначав позбавлення особистісного стрижня, певне затьмарення свідомості, уніфікацію думок і почуттів, інстинктивність, керованість, залежність від лідерів [7].

Дослідник педагогічних течій ХХ століття Б. Бим-Бад називає виховання означеного періоду тотальною індоктринацією, «теорією великої брехні», які застосовувались для розробки певних методів пропаганди й агітації, що зумовлювалися певними світоглядними особливостями людини [1, с. 79].

У центрі уваги освітньої політики було апелювання до патріотичних почуттів народів Радянського Союзу, що невід'ємно пов'язувалося з героїзмом. Концепція героя завжди віддзеркалює ідеологію освітньої політики, яка може породити як образ звитязця, так і образ ненависника, нівелювати одні чесноти і піднести інші. Педагогічна наука, на думку О. Сухомлинської, ґрунтується на певних факторах, серед яких помітне місце належить політичному запиту. «Залежно від політичного ладу – ліберального чи авторитарного – формується запит на відповідальних і освічених громадян чи обмежених виконавців» – зазначає Ольга Василівна [9, с. 7].

Виховання за часів тоталітаризму усвідомлюється як підготовка до «вічного бою» і мілітаризується з усіх точок зору: воно повинно вміщувати як власне військову підготовку, так і плекати бойовий дух, спрямованість на боротьбу з класовими ворогами.

Академік О. Сухомлинська стверджує, «що в 30 – 50-х роках на офіційному рівні національної педагогічної думки не існувало. Протягом цих десятиліть народна педагогіка зберігалась і відтворювалась у сімейному вихованні, а також у фольклорно-етнографічному контексті...» [9, с. 60]. На цьому етапі розвитку педагогіки починають діяти в теоретичному аспекті – осмислення і цитування праць класиків марксизму-ленінізму, а в практично-методичному переважає опис досвіду проведення занять із російської мови. «На початку 30-х років ХХ ст. ідеї національної педагогіки перериваються: спочатку в теорії, а потім і в практиці відбуваються уніфікація й стандартизація як педагогічної науки, так і навчально-виховного процесу, а партійно-класовий, ідеологічний дискурс стає панівним. Педагогічна наука й українська школа стають частиною загальної "радянської культури", яка мала чітко виражений російський зміст, і яку можна класифікувати як "російсько-радянську"», – пише О. Сухомлинська [9, с. 12].

Прискіпливе ставлення більшовицького уряду до проблем освіти та виховання було сповнене підозр, настороженості й жорстокості. «Большевицьке керівництво прагне до того, щоб всі освітньо-виховні установи ССРСР були абсолютно покiрним знаряддям в їх руках, щоб у молоді виховувались виключно ті риси, які потрібні комуністичній партії у її боротьбі за панування над світом... Тому на большевицький виховний ідеал треба дибитись як на витвір комуністичної партії ССРСР, що має мало спільного з загальноєвропейським виховним ідеалом», – зазначав Г. Ващенко [2, с. 13].

Через освітню політику державні діячі доби тоталітаризму впроваджували в життя певних героїв, які виконували роль взірця для наслідування. Аналогічними образами переповнювалася й література радянської доби, що сприяло поступовому винищенню прекрасного та піднесеного як найвищих виявлень героїчного. Так, на першому Всесоюзному з'їзді радянських письменників, який відбувся в 1934 році у Москві, проголошені принципи соцреалізму опинилися поза обговоренням: все вже було продумано і підписано, а інженерам людських душ лишалося розвивати в своїх промовах «мудрі настанови» товаришів Сталіна, Жданова, Горького тощо. Як зазначає І. Голомшток, «під дріб барабанів, звуки горнів і народних інструментів в зал з'їзду заходили шахтарі і колгоспники, піонери «Бази кирпатих» і представники саамської народності Кольського півострову, робітники і художники, будівники метро і закордонні комуністи, оленярі, трактористи, доярки... Вони повідомляли, наприклад, що в оленярському радгоспі Самілкільської сільради із запланованого отелення 449 важенок отелились 441, інші пропонували терміново встановити пам'ятник Павлику Морозову, і всі вимагали від письменників відобразити в нових шедеврах їх героїчні будні і образи, повчали, як писати на зрозумілій їм мові й уникати формалізму» [4, с. 87].

В суспільстві нового типу література, за словами письменника Л. Леонова «перестає бути тільки белетристикою, вона стає одним із головних інструментів ліпки нової людини» [цит. за 4, с. 90]. Окремі героїчні образи насаджувалися насильницькими методами, бо повинні були перегукуватися зі встановленими стереотипами і слугувати тим цілям, які на них покладала влада.

Висновки та перспективи дослідження. Таким чином, за часів тоталітаризму широкою розробки набула марксистсько-ленінська концепція героїзму, яка вбачала героїчне не тільки в проявах мужності, відваги, а й в якісно новому ступені відповідності суб'єктивних намірів, думок та вчинків людини ідейним й моральним основам суспільства. Через освітню політику державні діячі означеної доби впроваджували в життя певних героїв, які, подекуди, нагадували штампи і виконували роль взірця для наслідування. Схожими образами переповнювалася й література радянської доби. Герой, який прагне свободи, за доби тоталітаризму не мав права на існування. Лише «правильні» герої, на думку ідеологів тоталітаризму, спроможні благотворно позначитися на радянській людині.

Подальшої розробки потребує проблема висвітлення образів народних героїв у шкільних підручниках ХХ століття.

ЛІТЕРАУРА

1. Бим-Бад Б. М. Педагогические течения в начале ХХ века: Лекции по педагогической антропологии и философии образования / Б. М. Бим-Бад. – М.: Изд-во УРАО, 1998. – 116 с.
2. Ващенко Г. Виховний ідеал / Г. Ващенко. – Полтава: Ред. газ. «Полтавський вісник», 1994. – 191 с.
3. Гадамер Г. Г. Актуальность прекрасного / Г. Гадамер. – М.: Искусство, 1991. – 368 с.
4. Голомшток И. Тоталитарное искусство / И. Голомшток. – М.: Галарт, 1994. – 296 с.
5. Данчук Л. І. Воплощение подвига / Л. Данчук. – К.: Мистецтво, 1983. – 128 с.
6. Кошелівець І. Сучасна література в УРСР. – Нью Йорк: Видавництво «ПРОЛОГ», 1964. – 378 с.
7. Лебон Г. Психологія соціалізму [Електронний ресурс]. – 1908. – Режим доступу – Sociolin. Ru / files / 5 / 84 / lebon.
8. Новый человек. [Сборник статей]. Алма-Ата, «Казахстан», 1966. – 260 с.
9. Стейнберг Г. Д. Герой повседневности: Роздуми філософа: Пер. з ісп. / Г. Стейндерг. – К.: Новий Акрополь, 2004. – 117 с.
10. Сухомлинська О. В. Історико-педагогічний процес: нові підходи до загальних проблем / О. Сухомлинська. – К.: АПН, 2003. – 68 с.
11. Тоталитаризм в Европе ХХ века. – М.: «Памятники исторической мысли», 1996. – 540 с.

The concept of «heroic personality» in literary criticism and public educational policy of totalitarianism era

Abstract. In the article it attempts to clarify the concept of «heroic personality» in literary criticism and in education policy in 1930 – 1950 years. It was noted that the Marxist-Leninist methodology understood heroic not only as manifestations of courage and bravery but in qualitatively new level of conformity subjective intentions, thoughts and actions of human to ideological and moral foundations of society. It was understood that the focus of education policy appealed to patriotic feelings of Soviet people and that inherently was associated with heroism. It is stated that the concept of the hero always reflects the ideology of educational policy that could create the image of the hero or the image of the enemy. Educational policies of the certain era were analyzed and noticed that some government officials turned into life special characters with a kind of set stamps and model acting. Was noted there are a lot of same characters in Soviet literature.

Keywords: *heroism, heroic personality, literature criticism, education, history of literary education, civil and patriotic feelings.*

Понятие «героическая личность» в литературоведении и в государственной образовательной политике эпохи тоталитаризма

Аннотация. В статье рассматривается литературоведческая трактовка понятия «героическая личность», а также её видение государственной образовательной системой 1930–1950-х г. г. XX в. Автор делает вывод о том, что марксистско-ленинская методология видела героическое не только в проявлениях мужественности, отваги, но и в качественно новой степени соответствия субъективных намерений, мыслей и поступков человека идейным и моральным основам общества. Устанавливается, что в центре внимания образования и воспитания был призыв к патриотическим чувствам народов Советского Союза, что неотъемлемо связывалось с героизмом. Констатируется, что концепция героя всегда отражает идеологию образовательной политики, которая может породить как образ героя, так и образ врага, нивелировать одни добродетели и возвысить другие. Анализируется образовательная политика обозначенной эпохи, через которую государственные деятели внедряли в жизнь определенных героев, напоминающие штампы и выполняющие роль образца для подражания. Отмечается, что аналогичными образами переполнилась и советская литература.

Ключевые слова: *героизм, героическая личность, литературоведение, образование, история литературного образования, патриотические и гражданские чувства.*